

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za psihologiju

Diplomski rad

**POVEZANOST EMOCIONALNE EMPATIJE, PROSOCIJALNOG I
AGRESIVNOG PONAŠANJA U RANOJ ADOLESCENCIJI**

Katarina Veža

Mentor: dr. sc. Gordana Keresteš

Zagreb, 2006.

SADRŽAJ:

UVOD.....	1
Empatija.....	1
Razvoj empatije, individualne i spolne razlike.....	1
Prosocijalno ponašanje.....	2
Razvoj prosocijalnosti, individualne i spolne razlike.....	3
Agresivno ponašanje.....	4
Direktna i indirektna agresivnost.....	4
Razvoj agresivnosti, individualne i spolne razlike.....	5
Povezanost empatije, prosocijalnosti i agresivnosti.....	7
CILJ I PROBLEMI.....	9
METODOLOGIJA.....	9
Sudionici.....	9
Postupak.....	10
Mjerni instrumenti.....	11
Upitnik o općim podacima.....	11
Skala emocionalne empatije.....	11
Skala vršnjačkih procjena prosocijalnosti.....	13
Skala vršnjačkih procjena direktne i indirektna agresivnosti.....	14
REZULTATI.....	16
RASPRAVA.....	20
Razina empatičnosti, prosocijalnosti i agresivnosti s obzirom na spol učenika.....	20
Povezanost empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja.....	22
Spolne razlike u povezanosti empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja.....	24
ZAKLJUČAK.....	26
LITERATURA.....	27

Povezanost emocionalne empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja u ranoj adolescenciji

The relationship between emotional empathy, prosocial and aggressive behavior among early adolescents

Sažetak

Empatija, prosocijalno i agresivno ponašanje čine važan aspekt interpersonalnog funkcioniranja. Ovim radom nastojali smo pridonijeti razumijevanju navedenih konstrukata i njihovih međusobnih odnosa. Uzevši u obzir noviji koncept direktne/indirektne agresivnosti, pokušali smo odgovoriti na nekoliko pitanja vezanih uz razinu emocionalne empatije, prosocijalnosti i različitih vrsta agresivnosti u ranoj adolescenciji.

U istraživanju su sudjelovali učenici sedmih i osmih razreda iz tri zagrebačke osnovne škole ($N=339$). Sudionici su sami procijenili svoju empatičnost, a prosocijalno te direktno i indirektno agresivno ponašanje smo ispitali vršnjačkim procjenama.

Utvdili smo da djevojčice postižu više rezultate na skali emocionalne empatije, a od strane svojih vršnjaka su procijenjene i kao prosocijalnije te manje ukupno i direktno agresivne. Iako su djevojčice nešto sklonije indirektno nego direktno agresivnom ponašanju, dok je kod dječaka obrnuto, dječaci i djevojčice ne razlikuju se prema učestalosti korištenja indirektno agresivnih postupaka. Sukladno očekivanjima, utvdili smo da je prosocijalnost pozitivno povezana s emocionalnom empatijom te negativno povezana s ukupnom, direktnom i indirektnom agresivnošću. U ukupnom uzorku i uzorku dječaka nađena je i značajna negativna povezanost emocionalne empatije s ukupnom i direktnom agresivnošću, dok se korelacija emocionalne empatije i indirektne agresivnosti nije pokazala značajnom. Emocionalna empatija i prosocijalnost značajno više koreliraju kod dječaka, a kod djevojčica nalazimo snažniju povezanost indirektne agresivnosti sa direktnom i ukupnom agresivnosti.

Summary

Empathy, prosocial and aggressive behavior are an important part of interpersonal functioning. This study tries to contribute to the understanding of these terms and their mutual relations. Taking into consideration a newer concept of direct/indirect aggression, we have tried to address several issues related to the level of emotional empathy, prosociality and different kinds of aggression in early adolescence.

The 7th and 8th grade students of three primary schools in Zagreb have participated in the research ($N=339$). The participants have self-rated their empathy, while prosocial, direct and indirect aggressive behavior has been assessed by peer-ratings.

Results have shown that girls scored higher on the scale of emotional empathy and that their peers rated them as more prosocial and less overall and directly aggressive. Although girls are somewhat more prone to indirect than direct aggressive behavior, while the situation is opposite with the boys, boys and girls do not differ according to the frequency of use of indirectly aggressive gestures. As expected, prosociality correlated positively with emotional empathy and negatively with total, direct and indirect aggression. The whole sample and the sample of boys both showed significant negative relation between emotional empathy and total and direct aggression, while the correlation of emotional empathy and indirect aggression has not reached statistical significance. Emotional empathy and prosociality are significantly more correlated in boys, while in girls there is a stronger relation of indirect aggression with direct and total aggression.

Ključne riječi: emocionalna empatija, prosocijalnost, direktna i indirektna agresivnost, spolne razlike, adolescenti

Key words: emotional empathy, prosociality, direct and indirect aggression, gender differences, adolescents

UVOD

Empatija

Empatija se najjednostavnije može definirati kao uživljavanje u emocionalna stanja druge osobe i razumijevanje njenog položaja na temelju percipirane ili zamišljene situacije u kojoj se ta osoba nalazi (Petz, 1992). Empatija sadrži kognitivnu i emocionalnu komponentu pa tako u procesu empatiziranja spoznaja i emocije djeluju u interakciji. Kognitivna komponenta empatije uključuje razumijevanje i poznavanje stanja druge osobe te spoznaju kako nešto što se događa drugom pojedincu može djelovati na njega. Većina autora ipak naglašava emocionalnu komponentu empatije ističući kako empatija podrazumijeva odgovaranje istim ili sličnim emocijama u odnosu prema emocionalnim doživljajima drugog (Raboteg–Šarić, 1995). Empatija se smatra regulatorom većeg broja različitih, interpersonalno važnih, ponašanja: moralnog razvoja (Hoffman, 1985), altruizma (Batson, Duncan, Ackerman, Buckley i Birch, 1981) i agresije (Feshbach, 1964; sve prema Davis i Franzoi, 1991).

Za mjerenje emocionalne empatije kod adolescenata i odraslih uglavnom se koriste standardizirani upitnici. Takvi upitnici najčešće sadrže različite, međusobno povezane, aspekte emocionalne empatije (emocionalna osjetljivost, sklonost «emocionalnoj zarazi», simpatija prema manje sretnima, sklonost dijeljenju pozitivnih i negativnih iskustava s drugima). Subjektivni doživljaj je, uz fiziološko uzbuđenje, osnovna komponenta emocionalne empatije. Stoga je, pri mjerenju takvog subjektivnog doživljaja, važno imati na umu da su prisutne značajne individualne razlike u svjesnosti i interpretaciji vlastitih emocija, kao i u spremnosti davanja iskrenih odgovora o svom emocionalnom stanju (Raboteg–Šarić, 1995). S navedenim poteškoćama susrećemo se i u ovom istraživanju.

Razvoj empatije, individualne i spolne razlike

Martin Hoffman (1981, 1987; prema Raboteg–Šarić, 1995) je na sustavan način proučavao razvoj empatije te je utvrdio četiri razvojne faze: globalna empatija, egocentrična empatija, empatija za osjećaje drugih i empatija za nečije životne uvjete. Prvi oblik empatije se javlja već u prvoj godini života. Na svim razinama, empatička uznemirenost čini emocionalnu srž empatije, a o kognitivnoj obradi ovisi kako će osoba

interpretirati svoje emocionalno uzbuđenje. Sposobnost empatiziranja u određenoj mjeri ovisi o perceptivnim i kognitivnim sposobnostima, kao i o sklonosti pojedinom načinu emocionalnog reagiranja. Dakle, ljudi mogu doživjeti i/ili pokazati različitu razinu empatije u nekoj situaciji, ovisno o tome koliko su im i kako razvijene dispozicije za empatiziranje (Davis, 1987; prema Raboteg–Šarić, 1995). No, prema Hoffmanovoj teoriji, empatički kapaciteti se razvijaju gotovo univerzalno do adolescencije. To bi značilo da većina normalno razvijenih adolescenata ima sposobnost empatiziranja, no razlika među njima je vjerojatno u tendenciji korištenja te sposobnosti.

Iz tradicionalnih muških i ženskih spolnih uloga izveden je i često prisutan stereotip da su žene brižnije i općenito više usmjerene na međuljudske odnose. Uglavnom se očekuje da će mjere emocionalne empatije najjasnije pokazati eventualne razlike u empatiziranju među spolovima. Doista, žene postižu viši rezultat na mjerama empatije, barem kada su korištene samoprocjene i procjene drugih. Tako Raboteg–Šarić (1995) nalazi da su djevojčice emocionalno empatičnije od dječaka, a Rushton, Fulker, Neale, Nias i Eysenck (1986) izvješćuju da žene neovisno o dobi postižu više rezultate na mjerama empatije. Istraživači ovog područja ističu kako je ova razlika vjerojatno više odraz razlike u motivaciji nego u samoj sposobnosti empatiziranja (Klein i Hodges, 2001; prema Toussaint i Webb, 2005).

Prosocijalnost

Prosocijalno ponašanje se može definirati kao intencionalno i voljno ponašanje koje ima pozitivne posljedice za drugog čovjeka ili ljude (Staub, 1978; prema Raboteg–Šarić, 1995). Motivi za prosocijalno ponašanje mogu biti raznoliki; to može biti stvarna želja da nekome pomognemo, pokušaj dobivanja nekog oblika nagrade (odobravanje okoline, porast samopoštovanja) ili izbjegavanje kazne (kritike društva, osjećaj krivnje). Pojam srodan prosocijalnom ponašanju je altruizam. Altruizam je poseban oblik prosocijalnog ponašanja pri čijem definiranju u obzir uzimamo ne samo posljedice, već i motive ponašanja. Raboteg–Šarić (1995) navodi nekoliko uvjeta koji bi trebali biti zadovoljeni da bismo neko ponašanje nazvali altruističnim. To su: da je ponašanje voljno i bez prisile, da je poduzeto s ciljem ostvarivanja dobrobiti druge osobe te da isključuje očekivanje nagrade ili izbjegavanje kazne. No, s obzirom da postoje značajne poteškoće u operacionalizaciji takve altruistične motivacije, a postoje i

teorijske nejasnoće oko toga postoji li pravi altruizam ili ne, naziv «prosocijalno ponašanje» se koristi i kada su neki postupci barem djelomično altruistično motivirani, jer nam taj pojam osigurava lakšu operacionalizaciju i veću valjanost mjera.

U ovom istraživanju smo kao mjeru prosocijalnosti učenika koristili procjene od strane vršnjaka. Vršnjačkim procjenama se djelomično rješava problem davanja socijalno poželjnih odgovora, no moguće su brojne pogreške procjenjivača (npr. nedovoljno poznavanje osobe koju procjenjuje). Pored jednostavnosti za primjenu, prednost tako prikupljenih podataka je što se temelje na velikom broju procjena, što povećava pouzdanost te se smanjuje vjerojatnost da će neko ponašanje ostati nezabilježeno.

Razvoj prosocijalnosti, individualne i spolne razlike

Mnoga istraživanja pokazuju kako se dijeljenje s drugima i tješjenje mogu javiti i prije druge godine života (Hay i sur., 1991; Lamb, 1991; Rheingold, 1988; Zahn-Waxler i sur., 1992; sve prema Vasta, Haith i Miller, 1998). Ipak, većina teoretičara smatra da se prije pojave prosocijalnog ponašanja kod djeteta trebaju razviti sposobnost zauzimanja tuđeg stajališta i empatija. U skladu s time, za očekivati je da će učestalost altruističnih postupaka rasti u funkciji dobi (zbog napretka u misaonim i emocionalnim procesima). Istraživanja potvrđuju takva očekivanja. Dakle, starija djeca spremnija su na pomaganje od mlađe djece (Raboteg-Šarić, Žužul i Keresteš, 1994; Roberts i Strayer, 1996). Iako pojava prosocijalnog ponašanja uvelike ovisi o situacijskim faktorima (npr. prisutnost drugih ljudi, procjena kompetentnosti) postoje i značajne individualne razlike u prosocijalnosti, koje se objašnjavaju interakcijom velikog broja činitelja (genetskih činitelja, iskustava tijekom socijalizacije, sposobnosti empatije, kognitivnog razvoja). Individualne razlike u prosocijalnom ponašanju su longitudinalno stabilne i prediktivne za buduće ponašanje, pod uvjetom da se pouzdano procjenjuju (Eron i Huesmann, 1984; Rushton, 1989; prema Raboteg-Šarić, 1995).

Kao i kod empatije, postoji društveni stereotip da su djevojčice sklonije pomagati drugima, dijeliti s njima ili ih tješiti. Keresteš (2002) i Raboteg-Šarić (1995) nalaze kako su dječaci značajno manje prosocijalni. U uzorku studenata isto je utvrdio i Dragun (2001). Međutim, rezultati istraživanja nisu sasvim jednoznačni. Meta-analiza istraživanja pružanja pomoći pokazala je da razlike među spolovima nisu dosljedne;

ponekad su muškarci postizali više rezultate na mjerama prosocijalnosti, a ponekad žene (Eagly i Crowley, 1986).

Agresivnost

Dječja agresivnost je jedno od najviše istraživanih područja razvojne psihologije. Unatoč tome postoje značajna neslaganja oko definiranja tog pojma. Većina autora se ipak slaže da je agresivno ponašanje vezano uz nanošenje štete drugoj osobi. Žužul (1989) definira agresivno ponašanje kao svaku, fizičku ili verbalnu, reakciju koja je izvedena s namjerom da se drugoj osobi nanese šteta bilo koje vrste i bez obzira da li je ta namjera u potpunosti provedena. Postoji mnogo kriterija prema kojima možemo razlikovati agresivna ponašanja. U posljednje vrijeme mnogi autori (npr. Bjorkqvist, Lagerspetz i Kaukiainen, 1992; Osterman i sur., 1998; Owens, Shute i Slee, 2000a) pridaju značaj podjeli agresivnosti na direktnu (otvorenu) i indirektnu (prikrivenu).

Direktna i indirektna agresivnost

Direktna agresivnost podrazumijeva ponašanja koja sadrže otvoreno iskazanu namjeru da nekoga povrijedimo ili mu nanesimo štetu. Tu ubrajamo direktnu fizičku (npr. udaranje) i direktnu verbalnu (npr. vikanje, vrijeđanje) agresivnost (Bjorkqvist i sur., 1992). Prema nekim autorima, u direktnu agresivnost se mogu ubrojiti i neka neverbalna agresivna ponašanja, poput upućivanja ružnih gesta ili prijetećih pogleda (Owens i sur., 2000a). Donedavna je ova vrsta agresivnosti bila jedini predmet interesa istraživača ovog područja, no u posljednje vrijeme dolazi do shvaćanja kako agresivno ponašanje može imati i drugačije oblike. Indirektna agresivnost uključuje socijalno manipulativno ponašanje u kojem agresor koristi socijalnu strukturu kako bi povrijedio drugu osobu i to na način da utječe na njenu povezanost s drugima, a da pritom nije uključen u direktan napad na tu osobu te da nije niti prepoznat (od strane socijalne okoline i žrtve) kao agresor (Bjorkqvist i sur., 1992). Sa značenjem koje i danas ima, koncept indirektna agresivnosti prva je upotrijebila Feshbach (1969; prema Osterman i sur., 1998) kada je, istražujući razlike u agresivnosti između dječaka i djevojčica, otkrila kako su djevojčice sklonije izbacivanju novih članova iz grupe. Važno je skrenuti pozornost upravo na ovaj oblik agresivnosti, jer većina ljudi još uvijek vjeruje kako je indirektna agresivnost manje opasna ili manje bolna za žrtve nego direktna agresivnost.

Da tome nije tako, pokazuje istraživanje koje su proveli Owens, Shute i Slee (2000b). Oni nalaze da se kod djevojčica koje su bile žrtve indirektno agresivnih postupaka javio širok spektar problema (odbijanje odlaska u školu, depresivnost, usamljenost, strah od nemogućnosti održavanja bliskih veza u budućnosti, razmišljanje o suicidu).

Agresivnost se smatra osobinom s prepoznatljivim manifestacijama u ponašanju pa je, stoga, lakše mjerljiva nego neke druge osobine. No, za razliku od direktne agresivnosti, indirektna agresivnost se ne manifestira u ponašanju na tako očit i lako mjerljiv način. Pri korištenju indirektno agresivnih postupaka, agresor najčešće ostaje skriven kako bi izbjegao kaznu i osudu okoline i same žrtve. To znači da je npr. metoda opažanja potpuno neadekvatna za istraživanje ovog vida agresivnosti, a također je neprimjereno koristiti i samo metodu samoprocjene. Kod samoprocjena svih oblika agresivnosti pojedinac ima tendenciju davanja socijalno poželjnih odgovora, a kod indirektno agresivnosti je to osobito izraženo, jer ju koriste osobe koje izričito ne žele biti identificirane kao agresori. Stoga je metoda vršnjačke procjene najprikladnija kada želimo ispitati indirektnu agresivnost ili direktnu i indirektnu agresivnost istovremeno (Bjorkqvist i sur., 1992).

Razvoj agresivnosti, individualne i spolne razlike

Prvi oblici agresivnog ponašanja počinju se javljati već u dobi od jedne godine (Žužul, 1989). Naravno, sa dobi djeteta se značajno mijenja vrsta i način izražavanja agresije. U ranom djetinjstvu uglavnom se koristi direktna fizička agresivnost (Caplan, Vespo, Pedersen i Hay, 1991; prema Keresteš, 2002). Uslijed razvoja verbalnih sposobnosti, djeca sve češće koriste govor kako bi izrazila svoju agresivnost (Žužul, 1989). Jedan od razloga za to je i svijest da se fizička agresivnost češće sankcionira od strane okoline. Prema razvojnoj teoriji agresivnosti Bjorkqvista i sur. (1992), treći razvojni oblik izražavanja agresivnosti je indirektna agresivnost. Za pojavu indirektno agresivnosti, potrebna je određena razina socijalne inteligencije, koja se povećava s dobi (Kaukiainen i sur., 1999). Međutim, ovaj odnos između socijalne inteligencije i indirektno agresivnosti je moderiran dimenzijom empatije. Socijalna inteligencija je pozitivno povezana s indirektnom agresivnošću kod pojedinaca s nedovoljno razvijenom empatijom. Socijalno inteligentni i empatični pojedinci teže, naravno, neagresivnom rješavanju konflikata. Ulaskom u odraslu dob zadržavamo tendenciju

rjeđeg korištenja fizičke agresije, što nadoknađujemo verbalno ili indirektno agresivnim postupcima (Bjorkqvist i sur., 1992). Agresivnost je vrlo stabilna osobina i formira se rano u životu (Eron i Huesmann, 1984; Olweus, 1979; prema Keresteš, 2002). Suočeni s tim rezultatima, pretpostavljamo da je agresivnost zapravo crta (osobina) ličnosti. Istraživanja pokazuju kako stabilnost agresivnosti raste u funkciji dobi (Loeber, 1982; prema Keresteš, 2002) te da je veća kod dječaka nego kod djevojčica (Žužul, 1989).

U našem društvu je uglavnom prisutan stereotip o spolnim razlikama u agresivnosti, a njih uglavnom potvrđuju i istraživanja. U dojenačkoj dobi i ranom djetinjstvu te su razlike male, ali u predškolskoj dobi, kad su djeca češći sudionici interakcije s vršnjacima, postaje jasnije kako su dječaci skloniji agresivnom ponašanju (Maccoby i Jacklin, 1980; Strayer i Roberts, 2004). Kasnije razlike postaju još veće te se održavaju kroz školsku dob, adolescenciju i odraslu dob (Buntaine i Costenbender, 1997; Buss i Perry, 1992; Caprara i Pastorelli, 1993; Conger i sur., 1994; Dodge i sur., 1994; Huesmann i sur., 1984; sve prema Keresteš, 2002). Bjorkqvist i sur. (1992) nalaze da u svim dobnim skupinama dječaci češće koriste fizičku agresiju, dok za verbalnu agresivnost nije bilo razlike. Međutim, druga istraživanja uglavnom pokazuju da su dječaci i verbalno agresivniji od djevojčica (Maccoby i Jacklin, 1980; Osterman i sur., 1994; Salmivalli, Kaukiainen i Lagerspetz, 2000). Čini se da su muškarci skloniji iskazivanju otvorenih oblika agresivnosti (fizičkih i verbalnih). No, kako se koncept agresivnosti u posljednje vrijeme proširio i na neka suptilnija i manje direktna ponašanja, postalo je jasno kako i muškarci i žene mogu biti agresivni, ali pritom koriste nešto drugačije strategije. U predškolskom i školskom periodu, važnu ulogu imaju i vršnjačke skupine. Dok skupine dječaka toleriraju ili čak potiču direktno agresivne postupke, grupe djevojčica su najčešće manje, čvršće i u njima postoji veća razina intimnosti. Upravo takva socijalna struktura djevojačkih grupa omogućava iskorištavanje ranijeg prijateljstva kako bi se nanijelo štetu žrtvi indirektnim, manipulativnim agresivnim postupkom (Lagerspetz, Bjorkqvist i Peltonen, 1988). Ipak, istraživanja spolnih razlika u primjeni indirektnih agresivnih strategija daju relativno nekonzistentne rezultate. Mnoga istraživanja (Bjorkqvist i sur., 1992; Lagerspetz i sur., 1988; Salmivalli i sur., 2000) nalaze da su dječaci direktno agresivniji, dok djevojčice češće nego dječaci koriste indirektnu agresiju. No, nekoliko istraživanja nije potvrdilo spolnu razliku u indirektnoj agresivnosti (Osterman i sur., 1998; Rys i Bear, 1997;

prema Salmivalli i Kaukiainen, 2004). Djevojčice češće pribjegavaju indirektno, nego direktno agresivnom ponašanju, dok je za dječake situacija obrnuta. Međutim, to ne znači da su djevojčice indirektno agresivnije od dječaka (Salmivalli i Kaukiainen, 2004), već samo da indirektna agresivnost zauzima veću proporciju u njihovoj ukupno nižoj agresivnosti.

Povezanost empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja

Uzimajući u obzir emocionalni model prosocijalnog ponašanja koji pretpostavlja da je čuvstveno uzbuđenje (empatija ili osobna uznemirenost) osnovna motivacija za pružanje pomoći (Batson, Fultz i Schoenrade, 1987) za očekivati je da su emocionalna empatija i prosocijalnost u odnosu pozitivne povezanosti. Veći broj istraživanja (Raboteg–Šarić, 1995; Roberts i Strayer, 1996; Strayer i Roberts, 2004; Vučina, 2002) nalazi kako su empatičniji pojedinci ujedno i skloniji altruističnim postupcima. Eisenberg i Miller (1987) daju iscrpan pregled istraživanja ovog područja te zaključuju kako su rezultati relativno nekonzistentni, vjerojatno zbog upotrebe različitih mjernih instrumenata i različite operacionalizacije pojmova. Ipak, što se tiče odraslih ispitanika i adolescenata, uglavnom se dobiva pozitivan odnos empatije i prosocijalnog ponašanja. U teoriji o razvoju prosocijalnog ponašanja Martina Hoffmana empatija je središnji pojam. Prema toj teoriji, empatično dijete osjeća neugodu promatrajući tuđu nesreću, te tu neugodu smanjuje pomažući toj osobi. Osim toga, prosocijalno ponašanje će izazvati zadovoljstvo druge osobe, a s obzirom na svoju empatičnost i pomagač će doživjeti te pozitivne emocije (Hoffman, 1982; prema Vasta i sur., 1998).

Agresivno ponašanje, kao opozitno prosocijalnom, je u negativnoj povezanosti s empatijom (Kaukiainen i sur., 1999; Strayer i Roberts, 2004), a takav nalaz je potvrđen i specifično za emocionalnu empatiju (Mehrabian, 1997). Moguće je da uslijed suosjećanja i boljeg razumijevanja tuđih osjećaja i općenito položaja druge osobe, empatična djeca uspješnije rješavaju konflikte, jer takvo njihovo potpunije kognitivno i emocionalno sagledavanje interpersonalne situacije inhibira agresivno reagiranje (Strayer i Roberts, 2004). Kaukiainen i sur. (1999) nalaze kako je empatija negativno povezana sa svim oblicima (direktnim fizičkim, direktnim verbalnim i indirektnim) agresivnosti kod djece u dobi od deset, dvanaest i četrnaest godina, osim sa indirektnom agresivnosti u skupini dvanaestogodišnjih djevojčica. Ipak, važno je uočiti kako

indirektna agresivnost ne uključuje trenutno promatranje reakcije žrtve, što najčešće posreduje pri izazivanju empatičkog odgovora. Također, Loudin, Loukas i Robinson (2003) nalaze kako je niža empatička briga povezana s višom indirektnom agresivnošću, no samo kod muškaraca. Navedeno ukazuje na mogućnost da je empatija ipak u nešto slabijoj negativnoj povezanosti s indirektnom agresivnosti (u usporedbi s višom negativnom povezanosti empatije i direktne agresivnosti), osobito kod djevojčica.

Prosocijalno i agresivno ponašanje su, po svom teoretskom značenju, suprotstavljeni pojmovi te se, stoga, očekuje njihova negativna povezanost. Empirijska istraživanja najčešće potvrđuju takva očekivanja (Brajša, 1991; Eron i Huesmann, 1984; Keresteš, 2002; Rushton i sur., 1986). Neki autori čak smatraju da se radi o suprotstavljenim ekstremima jedne dimenzije (Eron i Huesmann, 1984). Iako se najčešće potvrđuje očekivana negativna korelacija između prosocijalnosti i agresivnosti, ipak se ne radi o sasvim jednostavnom odnosu ovih dviju varijabli. Moguće je da neka treća varijabla moderira povezanost agresivnog i prosocijalnog ponašanja. Također, postoji mogućnost da je odnos dviju varijabli promjenjiv, ovisno o aspektu agresivnog ponašanja kojeg mjerimo.

U ovom istraživanju nas zanima i mogućnost da varijabla spola utječe na povezanost ispitivanih varijabli. Strayer i Roberts (2004), kao i Raboteg-Šarić (1995), nalaze podjednako visoke korelacije između emocionalne empatije i prosocijalnosti u uzorcima muških i ženskih sudionika, a Keresteš (2002) utvrđuje visoku negativnu povezanost prosocijalnog i agresivnog ponašanja i u odvojenim uzorcima dječaka i djevojčica. Ipak, neki nalazi upućuju da npr. empatija može imati ponešto različit utjecaj na ponašanje ovisno o spolu. Tako Toussaint i Webb (2005) nalaze kako je veza između empatije i opraštanja (ono predstavlja važan aspekt održavanja dobrih interpersonalnih odnosa i sprečava pojavu agresivnosti uslijed konflikta) značajna i pozitivna samo za muškarce.

CILJ I PROBLEMI

Cilj je ovog istraživanja ispitati zastupljenost emocionalne empatije, prosocijalnosti i različitih vrsta agresivnosti kod dječaka i djevojčica u ranoj adolescenciji te međusobnu povezanost navedenih varijabli.

Problemi:

1. ispitati razinu empatičnosti, prosocijalnosti i agresivnosti s obzirom na spol učenika
2. ispitati povezanost empatije sa prosocijalnim i agresivnim ponašanjem te prosocijalnog s agresivnim ponašanjem kod dječaka i djevojčica
3. ispitati eventualne razlike u povezanosti empatije sa prosocijalnim i agresivnim ponašanjem te prosocijalnog s agresivnim ponašanjem s obzirom na spol učenika

Na temelju dosadašnjih istraživanja očekuje se:

1. veća empatičnost te izraženije prosocijalno ponašanje kod djevojčica; niža ukupna i direktna agresivnost te izraženija indirektna agresivnost kod djevojčica
2. pozitivna povezanost empatije i prosocijalnog ponašanja; negativna povezanost empatije i ukupne, direktne i indirektna agresivnosti (pri čemu se očekuje da će veza između empatije i indirektna agresivnosti biti slabije izražena) te negativna povezanost prosocijalnosti i svih oblika agresivnosti
3. ne očekuju se veće razlike u povezanosti empatije, prosocijalnosti i agresivnosti s obzirom na spol

METODOLOGIJA

Sudionici

Sudionici istraživanja bili su učenici sedmih i osmih razreda triju osnovnih škola na području Zagreba (OŠ «Kustošija», OŠ «Otona Ivekovića» i OŠ «Pavleka Miškine»). Obuhvaćeno je 18 razrednih odjeljenja. S obzirom da se radilo o maloljetnim

sudionicima istraživanja, zatražena je suglasnost roditelja da njihovo dijete sudjeluje u istraživanju. Roditeljima je, po djeci, poslano pismo u kojem se objašnjava svrha istraživanja i opisuje postupak te su oni, ukoliko pristaju da njihovo dijete bude uključeno u istraživanje, potpisali suglasnost i po djetetu je vratili u školu. Osim roditelja, svoju suglasnost su trebala dati i djeca. Dakle, u istraživanju su sudjelovali samo učenici koji su to sami željeli i koji su za to imali pismeno odobrenje roditelja. Ukupan broj učenika koji su u vrijeme ispitivanja pohađali 7. ili 8. razred u navedenim školama iznosio je 433. Međutim, neki učenici nisu bili prisutni u školi na dan provedbe ispitivanja ($N=46$), dok neki ili nisu dobili pristanak roditelja ili sami nisu željeli sudjelovati ($N=37$). Sudjelovalo je ukupno 350 učenika, no od toga ih 11 nije pravilno ispunilo skale procjene te su izdvojeni iz daljnje analize. Konačan broj sudionika iznosi 339, od kojih je 170 bilo ženskog, a 169 muškog spola. Sudjelovalo je ukupno 160 učenika sedmih i 179 učenika osmog razreda. Prosječna dob sudionika je $M=13$ godina i 6 mjeseci ($SD=7$ mjeseci), a totalni raspon je od 12 do 14 godina. 11% djece dolazilo je iz obitelji s jednim djetetom, 56% iz obitelji s dvoje djece, 21% iz obitelji s troje djece te 12% iz obitelji sa četvero ili više djece.

Postupak

Dogovori sa školama i samo ispitivanje provedeni su u studenom i prosincu 2005. godine. Najprije su kontaktirani ravnatelji škola kojima je objašnjen cilj i postupak istraživanja te su oni potom dali i pismeno odobrenje za prikupljanje podataka u njihovim školama. Potom su prikupljena pisma za roditelje u kojima su oni izrazili svoju (ne)suglasnost da njihovo dijete sudjeluje u istraživanju. Broj učenika koji su sudjelovali u pojedinom razredu varirao je između 10 i 25 (a u skladu s time varirao je i broj procjena za učenike iz pojedinog razreda). Centralna vrijednost broja učenika koji su ispunili primijenjene skale u pojedinom razredu iznosi 19. Ispitivanje je provedeno grupno u svakom od 18 razreda (9 sedmih i 9 osmih), za vrijeme redovne nastave, na satu razredne zajednice. Testiranje su provele autorica ovog rada i još jedna studentica psihologije. Učenicima je naglašeno kako će se dobiveni podaci koristiti isključivo u svrhu izrade diplomskog rada te da njihov identitet neće biti nikome otkriven. Učenike se također zamolilo da upitnike rješavaju iskreno i samostalno. U svim razredima, sudionici su najprije ispunjavali upitnik o općim podacima. U polovici sedmih i polovici

osmih razreda učenici su potom ispunjavali Skalu prosocijalnosti, pa Skalu emocionalne empatije i na kraju Skalu direktne i indirektne agresivnosti. U preostalim razredima redosljed je bio obrnut. U polovici sedmih i polovici osmih razreda učenici su Skalu direktne i indirektne agresivnosti rješavali A redosljedom (od 1. do 9. čestice), a u drugoj polovici B redosljedom (od 9. do 1. čestice). Prije početka ispunjavanja svake od skala, učenicima je na glas pročitana uputa, koju su i oni sami pratili na svojim primjercima skala. Vrijeme rada nije bilo ograničeno, a u svim razredima je prikupljanje podataka završeno u okviru jednog školskog sata.

Mjerni instrumenti

Upitnik o općim podacima

Sociodemografski podaci o učenicima (spol, dob, redosljed rođenja, broj djece u obitelji) prikupljeni su upitnikom o općim podacima konstruiranim za svrhu ovog istraživanja.

Skala emocionalne empatije

Skala emocionalne empatije (Raboteg-Šarić, 1993) korištena je za samoprocjenu tendencije čuvstvenog reagiranja izazvanu emocionalnim stanjem druge osobe. Čestice ove skale opisuju doživljavanje emocija kao reakcije na emocionalno stanje druge osobe, brigu za osobe koje su u nepovoljnoj situaciji te emocionalnu uzbuđenost za neugodna iskustva drugog pojedinca (Raboteg-Šarić, 1995). Zadatak sudionika je da uz svaku od 19 tvrdnji procijeni u kojoj se mjeri sadržaj tvrdnje odnosi na njega. Procjene se daju na skali od 0 (uopće se ne odnosi na mene) do 4 (u potpunosti se odnosi na mene). Faktorskom analizom glavnih komponenata interkorelacijske matrice 19 čestica ove skale u čitavom uzorku ekstrahirana su 3 značajna faktora koja objašnjavaju 51.65% varijance. U uzorku djevojčica utvrđena su 4 faktora, a u uzorku dječaka čak 5 faktora. Međutim, budući da postotak objašnjene varijance značajno pada nakon izdvajanja prvog faktora i da se, u istraživanjima koja koriste ovu skalu, rezultat formiran na temelju svih 19 čestica pokazao pouzdanom mjerom globalnih empatičkih emocionalnih reakcija (Raboteg-Šarić, 1995), odlučili smo koristiti ukupni rezultat koji uključuje sve čestice skale. Kako bi se provjerila opravdanost ove odluke, provedena je

faktorska analiza sa zadanim jednim faktorom (tablica 1) te se pokazalo da on objašnjava 40.11% varijance te su sve čestice pokazale zasićenje faktorom veće od .40 za cijeli uzorak, kao i veće od .30 u poduzorcima dječaka i djevojčica. Rezultati su formirani kao prosječne vrijednosti te je mogući raspon rezultata od 0 do 4. Viši rezultat ukazuje na veću empatičnost. Pouzdanost (Cronbach alpha) 19 čestica skale emocionalne empatije iznosi .91 u ukupnom uzorku i u uzorku djevojčica, dok u uzorku dječaka iznosi .89.

Tablica 1

Faktorska struktura skale emocionalne empatije (sa zadanim 1 faktorom) i koeficijent unutarnje konzistencije utvrđen u uzorku od 339 učenika

	F1 (EE)
Rastužim se kad vidim bespomoćne ljude.	.677
Prije nego što ću nešto prigovoriti, pomislim na to kako bi meni bilo da me kritiziraju.	.455
Nesreća drugih ljudi me jako oneraspoloži.	.706
Da bih bolje razumio svoje prijatelje, pokušavam zamisliti što bih učinio da sam u njihovoj situaciji.	.580
Pogađa me kad vidim da je netko od mojih prijatelja žalostan.	.695
Kad me netko naljuti, pokušavam zamisliti što ga je navelo da se tako ponaša.	.489
Uznemiruje me kad vidim da drugi plaču.	.710
Kad mi prijatelj priča o svojim problemima, nastojim ga potpuno razumjeti.	.690
Često me neke situacije ili ljudi «dirnu u srce».	.708
Bude mi žao jako stidljivih ljudi kada se nađu u novom društvu.	.614
Veoma se naljutim kad vidim da se s nekim loše postupa.	.653
Ako su drugi oko mene veseli, osjećam se sretnim.	.537
Kad se nekom iznenada nešto loše dogodi, osjećam neugodu i strah.	.718
Ako nekog nenamjerno povrijedim, pokušavam zamisliti kako bi meni bilo da sam na njegovom mjestu.	.676
Često me brine sudbina ljudi koji su manje sretni od mene.	.653
Kad vidim da nekog žele prevariti ili nasamariti, poželim ga zaštititi.	.615
Ponekad me riječi neke pjesme mogu duboko dirnuti.	.519
Užasno se osjećam ako nekome moram priopćiti loše vijesti.	.632
Za mene se može reći da sam osoba «meka srca».	.616
Svojstvena vrijednost	7.620
% objašnjene varijance	40.106
Cronbach alpha	.913

Skala vršnjačkih procjena prosocijalnosti

Procjene prosocijalnog ponašanja prikupljene su tako da su učenici procjenjivali svako dijete iz razreda (i sebe, ali samoprocjene nisu analizirane u ovom radu) na tri čestice, koje su bile djelomično inspirirane Skalom altruizma (Raboteg-Šarić, 1993). Tvrdnje su odabrane tako da uključuju ponašanja koja je moguće opaziti u školskim situacijama, koja su dovoljno općenita da uključuju širi spektar prosocijalnih postupaka i na temelju procjene njihove relevantnosti za dob sudionika. Svi učenici trebali su za svakog učenika iz svog razreda (i za sebe) procijeniti koliko se često, na skali od 0 (nikada) do 4 (vrlo često), u svakodnevnim situacijama, ponaša na navedeni način. Faktorskom analizom glavnih komponenata interkorelacijske matrice 3 čestice prosocijalnosti ekstrahiran je 1 značajan faktor koji objašnjava 90.54% varijance na procjenama prosocijalnosti (tablica 1). Stoga je, u skladu s rezultatima faktorske analize, formiran jedan rezultat za procijenjenu prosocijalnost. Rezultat predstavlja prosječnu vrijednost pripadajućih čestica. Rezultati, dakle, mogu varirati od 0 do 4, a viša vrijednost ukazuje na veću prosocijalnost sudionika. Pouzdanost (Cronbach alpha) čestica skale prosocijalnosti za procjene učenika iznosi .95 u ukupnom uzorku i u uzorku djevojčica, dok u uzorku dječaka iznosi .94.

Tablica 2

Faktorska struktura skale vršnjačkih procjena prosocijalnosti i koeficijent unutarnje konzistencije utvrđen u uzorku od 339 učenika

	F1 (PRO)
Štiti nekoga koga drugi ismijavaju ili mu na neki način prijete.	.945
Nudi pomoć drugima kad im je potrebna.	.968
Rado posuđuje svoje stvari drugima.	.941
Svojtvena vrijednost	2.716
% objašnjene varijance	90.544
Cronbach alpha	.947

Skala vršnjačkih procjena direktne i indirektna agresivnosti

Skala za vršnjačku procjenu direktne i indirektna agresivnosti preuzeta je od Milanović (2004) koja ju je konstruirala po uzoru na DIAS, Skalu direktne i indirektna agresivnosti (*Direct & Indirect Aggression Scales*; Björkqvist, Lagerspetz i Osterman, 1992; Abo Akademi University Finland; prema Milanović, 2004). Skala sadrži 9 čestica za vršnjačku procjenu, a sadržaj čestica uključuje fizičku direktnu, verbalnu direktnu i indirektnu agresivnost (po 3 čestice za svaki oblik agresivnosti). Zadatak sudionika je da za svakog učenika iz svog razreda (i za sebe, ali samoprocjene nisu analizirane u ovom radu) procijeni na skali od 0 (nikada) do 4 (vrlo često) koliko se često, kada je ljut ili ima problema s drugim učenikom, ponaša na opisani način. U originalnoj verziji skale autori su utvrdili 3 faktora agresivnosti (direktnu fizičku, direktnu verbalnu i indirektnu agresivnost). Međutim, u ovdje korištenoj verziji skale direktne i indirektna agresivnosti u ranijim istraživanjima utvrđena su ili 2 faktora: direktna i indirektna agresivnost (Milanović, 2004) ili čak samo 1 faktor agresivnosti (Šikić, 2005). U našem istraživanju faktorskom analizom ekstrahirana su 2 faktora (direktna i indirektna agresivnost) u cijelom uzorku i u poduzorku dječaka, dok je u poduzorku djevojčica ekstrahirana samo jedan faktor agresivnosti. No, s obzirom na to da nas zanima upravo to kako se dvije vrste agresivnosti distribuiraju ovisno o spolu, kao i njihova veza sa empatijom i prosocijalnosti, na podacima dobivenim u poduzorku djevojčica proveli smo faktorsku analizu sa zadana 2 faktora. Zasićenje je kod svih čestica, osim kod jedne, bilo više za očekivani faktor (direktna ili indirektna agresivnosti). Čestica «Uzima ili uništava stvari drugog učenika» u uzorku djevojčica ima podjednaku zasićenost s oba faktora. Međutim, s obzirom da čestica teorijski pripada konceptu direktne agresivnosti, kao i da u ukupnom uzorku i u poduzorku dječaka čini dio skale koji se odnosi na direktnu agresivnost, smatramo opravdanim zadržati ju kao dio skale direktne agresivnosti i u poduzorku djevojčica. Dva faktora ekstrahirana za cijeli uzorak objašnjavaju zajedno 86.98% varijance (tablica 3). Rezultati su formirani kao prosječne vrijednosti pripadajućih čestica i mogu varirati od 0 do 4, a viša vrijednost ukazuje na veću agresivnost. Rezultat direktne agresivnosti se dobiva iz prvih 6 čestica, a rezultat indirektna agresivnosti iz posljednje 3 čestice (tablica 3). Korelacija između direktne i indirektna agresivnosti je visoka i značajna ($r=.62$; $p < .001$) te stoga možemo zaključiti kako su direktno agresivna djeca ujedno i indirektno agresivnija. Visoke korelacije

među dvjema vrstama agresivnosti nalaze i drugi autori (Milanović, 2004; Salmivalli i sur., 2000) te smatramo opravdanim formirati i rezultat ukupne agresivnosti na temelju svih 9 čestica. Pouzdanost (Cronbach alpha) čestica za cijelu skalu za cijeli uzorak i za poduzorak dječaka iznosi .95, a za poduzorak djevojčica .96. Pouzdanost za skalu direktne agresivnosti iznosi .96 za cijeli uzorak i za poduzorak dječaka, a za poduzorak djevojčica .95. Za skalu indirektno agresivnosti, Cronbach alpha iznosi .92 za cijeli uzorak, .89 za poduzorak dječaka te .94 za poduzorak djevojčica.

Tablica 3

Faktorska struktura skale vršnjačkih procjena direktne i indirektno agresivnosti (glavne komponente rotirane u Varimax poziciju) i koeficijenti unutarnje konzistencije utvrđeni u uzorku od 339 učenika.

	F1 DIR AG	F2 IND AG
Udara učenika.	.946	.122
Gura ili vuče učenika.	.937	.224
Uzima ili uništava stvari drugog učenika.	.826	.314
Naziva drugog učenika pogrđnim imenima.	.860	.380
Viče na učenika.	.809	.433
Prijeti učeniku da će mu učiniti nešto ružno.	.851	.335
Govori drugima da se ne druže s tim učenikom.	.245	.892
Priča ružne i izmišljene stvari o drugom učeniku.	.473	.833
Odaje tajne drugog učenika.	.188	.914
Svojstvena vrijednost	4.885	2.960
% objašnjene varijance	54.160	32.818
Cronbach alpha	.964	.918

REZULTATI

Distribucije varijabli

Prije statističke obrade podataka, bilo je potrebno provjeriti da li se dobiveni rezultati distribuiraju po normalnoj raspodjeli. U tu svrhu je korišten Kolmogorov-Smirnov (*K-S*) test normaliteta distribucije (tablica 4).

Tablica 4

Aritmetičke sredine, standardne devijacije, minimalne i maksimalne vrijednosti te vrijednosti *K-S testa* normaliteta distribucije za rezultate na skali emocionalne empatije, skali prosocijalnosti te skali direktne i indirektna agresivnosti ($N=339$)

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>K-S test</i>	<i>p</i>
Emocionalna empatija	2.65	0.74	0.26	4.00	1.71	.006
Prosocijalnost	1.86	0.63	0.54	3.46	1.00	.266
Ukupna agresivnost	0.91	0.50	0.07	2.47	1.72	.005
Direktna agresivnost	0.92	0.58	0.01	2.90	1.96	.001
Indirektna agresivnost	0.88	0.48	0.13	2.61	1.37	.046

Iz tablice 4 uočavamo kako se distribucija emocionalne empatije razlikuje od normalne te čini negativno asimetričnu krivulju. To upućuje na zaključak kako učenici teže višim vrijednostima pri procjeni vlastite emocionalne empatičnosti. Distribucija rezultata na skali prosocijalnosti se ne razlikuje značajno od normalne, dok su distribucije sve tri varijable agresivnosti (ukupna, direktna i indirektna) pozitivno asimetrične. Dakle, učenici su imali tendenciju procjenjivati agresivnost svojih vršnjaka niskom. S obzirom na vrstu varijabli, takve distribucije su i očekivane. Osim toga, smatra se kako je ipak moguće koristiti parametrijsku statistiku, ukoliko su distribucije relativno pravilne (nisu bimodalne ili u obliku slova U) te ako su uzorci dovoljno veliki i slične veličine (Petz, 1997). Budući da naši podaci udovoljavaju navedenim uvjetima, u statističkoj obradi podataka bit će korišteni parametrijski postupci.

Razina empatičnosti, prosocijalnosti i agresivnosti s obzirom na spol učenika

Kako bismo odgovorili na prvi problem ovog rada, odnosno ispitali spolne razlike u empatičnosti, prosocijalnosti te različitim vrstama agresivnosti koristili smo *t-test* za nezavisne uzorke (tablica 5).

Tablica 5

Aritmetičke sredine i standardne devijacije za emocionalnu empatiju, prosocijalnost te ukupnu, direktnu i indirektnu agresivnost za poduzorke dječaka ($N=169$) i djevojčica ($N=170$); rezultati *t-testa* za nezavisne uzorke

		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t-test</i>	<i>p</i>
Emocionalna empatija	m	2.36	0.74		
	ž	2.95	0.62	- 7.969	< .001
Prosocijalnost	m	1.72	0.59		
	ž	2.00	0.63	- 4.252	< .001
Ukupna agresivnost	m	1.08	0.49		
	ž	0.74	0.46	6.517	< .001
Direktna agresivnost	m	1.18	0.59		
	ž	0.66	0.45	9.175	< .001
Indirektna agresivnost	m	0.86	0.40		
	ž	0.90	0.54	- 0.668	.505

Iz tablice 5 vidimo da postoje spolne razlike u empatičnosti, prosocijalnosti, ukupnoj i direktnoj agresivnosti. Usporedbom aritmetičkih sredina uočavamo da su se djevojčice procijenile kao empatičnije od dječaka. One su također od strane svojih vršnjaka procijenjene kao prosocijalnije te manje ukupno i direktno agresivne. Što se tiče indirektno agresivnosti, nije nađena statistički značajna razlika između dječaka i djevojčica.

Povezanost empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja

Drugi problem ovog rada se odnosi na ispitivanje povezanosti između emocionalne empatije, prosocijalnosti te ukupne, direktne i indirektno agresivnosti. Na to pitanje potražili smo odgovor izračunavanjem *Pearsonovih koeficijenata korelacije* posebno za uzorak dječaka i posebno za uzorak djevojčica (tablica 6).

Tablica 6

Koeficijenti korelacije između emocionalne empatije, prosocijalnosti te ukupne, direktne i indirektno agresivnosti za poduzorke dječaka ($N=169$) i djevojčica ($N=170$)

		Prosocijalnost	Ukupna agresivnost	Direktna agresivnost	Indirektna agresivnost
Emocionalna empatija	m	.426**	-.188*	-.197*	-.114
	ž	.189*	-.097	-.122	-.045
Prosocijalnost	m		-.312**	-.315**	-.225**
	ž		-.278**	-.275**	-.249**
Ukupna agresivnost	m			.980**	.809**
	ž			.971**	.921**
Direktna agresivnost	m				.676**
	ž				.802**

** korelacija značajna na razini od 1%

* korelacija značajna na razini od 5%

Iz tablice 6 možemo vidjeti da postoji značajna pozitivna povezanost između emocionalne empatije i prosocijalnosti. Također, uočljivo je kako između sve 3 varijable agresivnosti – ukupne, direktne i indirektno agresivnosti – postoji visoka pozitivna povezanost. Utvrđene su i značajne negativne povezanosti emocionalne empatije s ukupnom i direktnom agresivnošću u uzorku dječaka, dok se korelacija emocionalne empatije i indirektno agresivnosti nije pokazala značajnom. Prosocijalnost je u značajnoj negativnoj povezanosti s ukupnom, direktnom i indirektnom agresivnošću.

Spolne razlike u povezanosti empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja

Razlikuju li se pojedine korelacije za uzorak dječaka i za uzorak djevojčica provjereno je *t-testom* pri čemu su korištene *Fisherove z vrijednosti za korelacije* (tablica 7).

Tablica 7

Rezultati *t-testa* kojim je testirana značajnost razlike među korelacijama dobivenim u poduzorku dječaka ($N=169$) i u poduzorku djevojčica ($N=170$)

	Prosocijalnost	Ukupna agresivnost	Direktna agresivnost	Indirektna agresivnost
Emocionalna empatija	2.38*	0.88	0.70	0.65
Prosocijalnost		0.30	0.40	-0.24
Ukupna agresivnost			1.87	-4.20**
Direktna agresivnost				-2.54*

** razlika značajna na razini od 1%

* razlika značajna na razini od 5%

Tablica 7 prikazuje razlikuju li se i u kojoj mjeri koeficijenti korelacije između emocionalne empatije, prosocijalnosti te ukupne, direktne i indirektno agresivnosti dobiveni u uzorku dječaka od onih dobivenih u uzorku djevojčica. Možemo vidjeti da emocionalna empatija i prosocijalnost značajno više koreliraju kod dječaka, nego kod djevojčica. Također vidimo da su korelacije između ukupne i indirektno agresivnosti, te između direktne i indirektno agresivnosti značajno više kod djevojčica. Ostale razlike među korelacijama dobivenim u uzorku dječaka i u uzorku djevojčica nisu dosegnule statističku značajnost.

RASPRAVA

Empatija, prosocijalno i agresivno ponašanje čine važan aspekt moralnog ponašanja i općenito interpersonalnog funkcioniranja. Ovim radom nastojali smo pridonijeti razumijevanju navedenih konstrukata i njihovih međusobnih odnosa. Pokušali smo odgovoriti na nekoliko pitanja vezanih uz razinu emocionalne empatije, prosocijalnosti i različitih vrsta agresivnosti kod učenica i učenika sedmih i osmih razreda osnovne škole te ispitati povezanost navedenih varijabli.

Razina empatičnosti, prosocijalnosti i agresivnosti s obzirom na spol učenika

Iz tablice 5 vidljivo je da postoji statistički značajna razlika u prosječnom rezultatu na skali emocionalne empatije između dječaka i djevojčica. Kako je i očekivano, djevojčice su se procijenile kao emocionalno empatičnije od dječaka. Rezultati brojnih istraživanja uglavnom potvrđuju široko prihvaćeni stereotip da žene pokazuju više razumijevanja za emocionalna stanja drugih, da su emocionalno osjetljivije i brižnije od muškaraca te da su općenito više usmjerene na interpersonalne odnose. Žene postižu više rezultate na mjerama empatije, barem kada su korištene samoprocjene i procjene drugih (Raboteg-Šarić, 1995; Rushton i sur., 1986; Strayer i Roberts, 2004; Toussaint i Webb, 2005; Vučina, 2002). Jedna od mogućih interpretacija ove razlike je tendencija davanja socijalno poželjnih odgovora, odnosno davanje odgovora koji su u skladu s tradicionalnom spolnom ulogom. Takvi rezultati mogu biti i posljedica veće sklonosti žena da otvoreno govore o svojim osjećajima. Ipak, Rushton (1988; prema Raboteg-Šarić, 1995) ističe kako spolne razlike u empatiji zaista postoje, a upitnici ih najbolje otkrivaju jer su najosjetljivije i najpouzdanije mjere empatičnosti.

Djevojčice su također od strane svojih vršnjaka procijenjene kao prosocijalnije. Takvi rezultati sukladni su nalazima ranijih istraživanja (Dragun, 2001; Keresteš, 2002; Raboteg-Šarić, 1995; Rushton i sur., 1986; Vučina, 2002) i društvenim stereotipima. No, nalazi o spolnim razlikama u prosocijalnom ponašanju nisu sasvim konzistentni i dosljedni (Eagly i Crowley, 1986). Tipična spolna uloga muškarca uključuje zaštitu i pomaganje u riskantnim i opasnim situacijama, dok se od žena uglavnom očekuje suosjećajno reagiranje i pomaganje u svakodnevnom životu. U skladu s time, moguće je

da ovdje korištena skala prosocijalnosti favorizira žene utoliko što ispituje ponašanje u svakodnevnim situacijama. Također, Zeldin, Small i Savin-Williams (1982) ne nalaze spolne razlike u ukupnoj količini prosocijalnih postupaka, no ističu razlike u obliku pružanja pomoći. Žene su češće davale verbalnu potporu, dok su muškarci više pomagali kada je drugoj osobi bila potrebna fizička pomoć pri nekom poslu. Čestice prosocijalnosti korištene u ovom istraživanju obuhvaćaju tri različita oblika pružanja pomoći te smatramo da ukupni rezultat predstavlja spolno neutralnu mjeru prosocijalnosti.

Iz tablice 5 vidimo i da postoji značajna razlika između učenika i učenica u ukupnoj i direktnoj agresivnosti. Dječaci su od strane svojih vršnjaka procijenjeni kao agresivniji. Takvi rezultati su očekivani i u skladu s ranijim istraživanjima (Brajša, 1991; Keresteš, 2002; Maccoby i Jacklin, 1980; Milanović, 2004; Strayer i Roberts, 2004; Šikić, 2005). Veća agresivnost dječaka objašnjava se nizom bioloških, socijalizacijskih i kognitivnih činitelja. Osobito je važno napomenuti da roditelji i okolina općenito lakše toleriraju, ponekad čak i pozitivno potkrepljuju, agresivnost dječaka, dok je za djevojčice agresivno ponašanje društveno neprihvatljivo (Dodge i sur., 1994; Keenan i Shaw, 1997; sve prema Keresteš, 2002).

Očekivan je i dobiven nalaz da su dječaci procijenjeni kao direktno agresivniji od djevojčica. Većina istraživanja ukazuje na veću direktnu (fizičku i verbalnu) agresivnost dječaka (Bjorkqvist i sur, 1992; Lagerspetz i sur., 1988; Milanović, 2004; Salmivalli i sur., 2000; Šikić, 2005).

Nešto manje očekivano je što se, prema rezultatima ovog istraživanja, učenici i učenice ne razlikuju prema korištenju indirektno agresivnosti. Veći broj istraživanja koja su se bavila ovim pitanjem, nalazi da su djevojčice indirektno agresivnije od dječaka (Bjorkqvist i sur, 1992; Lagerspetz i sur., 1988; Milanović, 2004; Salmivalli i sur., 2000). Ipak, postoje i nalazi da dječaci češće nego djevojčice koriste indirektno agresivne postupke (Loudin i sur., 2003; Salmivalli i Kaukiainen, 2004; Šikić, 2005), a neki autori nisu našli razlike među spolovima u indirektnoj agresivnosti (Osterman i sur., 1998; Rys i Bear, 1997; prema Salmivalli i Kaukiainen, 2004). No, ako usporedimo aritmetičke sredine za direktnu i indirektnu agresivnost u uzorku dječaka i u uzorku djevojčica (tablica 5), vidimo da su djevojčice nešto sklonije indirektno ($M=0,90$) nego direktno ($M=0,66$) agresivnom ponašanju, dok dječaci češće koriste

direktnu ($M=1,18$), nego indirektnu ($M=0,86$) agresivnost. Dakle, indirektna agresivnost kod djevojčica čini veći udio u njihovoj ukupno nižoj agresivnosti. No, to ne znači da su djevojčice indirektno agresivnije od dječaka. Nalaz da učenice češće pribjegavaju indirektno, nego direktno agresivnom ponašanju može se objasniti ponajprije učinkom socijalnih faktora. Već smo spomenuli razliku u strukturi vršnjačkih grupa dječaka i djevojčica. Najčešće se ponašamo u skladu sa ciljevima grupe kojoj pripadamo (Lagerspetz i sur., 1988). Tako dječaci konflikte rješavaju «direktno» jer je to dio identiteta i ciljeva njihovih grupa. Djevojčice su, naprotiv, u svojim grupama usmjerene na međusobne odnose i bliskost. U skladu s tim odabiru i agresivno ponašanje. Također, naše društvo je znatno tolerantnije prema muškoj, u odnosu na žensku agresivnost. Iz toga proizlazi tendencija djevojčica da svoju agresivnost iskažu na skriveniji i indirektniji način (Lagerspetz i sur., 1988).

Povezanost empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja

U skladu s rezultatima ranijih istraživanja (Raboteg-Šarić, 1995; Roberts i Strayer, 1996; Strayer i Roberts, 2004; Vučina, 2002) nalazimo da su empatičnost i prosocijalnost učenika u značajnoj pozitivnoj korelaciji (tablica 6). Postoje različite hipoteze o odnosu empatije i prosocijalnosti. Dok neki autori ističu kako empatička emocija dovodi do motivacije za postizanjem altruističnog cilja, drugi tu povezanost objašnjavaju egoističnom motivacijom da se osjeti empatička radost. No, većina autora, koji empatiju vide kao medijator prosocijalnih postupaka, očekuje veću povezanost empatije s ponašanjem koje u svojoj srži ima altruističnu motivaciju (Raboteg-Šarić, 1995). Bez obzira koje tumačenje prihvatili, čini se da između empatije i prosocijalnosti postoji značajna i jasna (ne nužno i visoka) povezanost.

Ukupna i direktna agresivnost su u negativnoj povezanosti s emocionalnom empatijom u uzorku dječaka. Takvi rezultati su očekivani i u skladu s nalazima brojnih autora koji ističu kako empatija inhibira pojavu agresivnog ponašanja (Kaukiainen i sur., 1999; Mehrabian, 1997; Strayer i Roberts, 2004). Najčešće se ističe hipoteza kako uslijed izraženijeg suosjećanja i boljeg razumijevanja položaja druge osobe, empatična djeca uspješnije rješavaju konflikte i teže njihovom rješavanju na neagresivan način.

Djelomično neočekivan nalaz je da u našem uzorku nije pronađena značajna povezanost između emocionalne empatije i indirektno agresivnosti. Iako Kaukiainen i sur. (1999) zaključuju da je empatija negativno povezana sa svim oblicima agresivnosti, veza empatije i indirektno agresivnosti nije potvrđena u svim podskupinama sudionika istraživanja (Kaukiainen i sur., 1999; Loudin i sur., 2003). Prikrivene oblike agresivnosti svi još uvijek lakše prihvaćamo te smatramo da njima ne možemo toliko ozbiljno povrijediti drugu osobu. Djeca su tolerantnija prema indirektnoj agresivnosti (Šikić, 2005) te je moguće da čak i pojedinci koji su inače skloni suosjećati s drugima ne smatraju indirektno agresivni postupak dovoljno ugrožavajućim.

Prosocijalnost je u značajnoj negativnoj povezanosti sa sve tri definirane varijable agresivnosti. Takav rezultat je u skladu s očekivanjima i ranijim nalazima (Brajša, 1991; Eron i Huesmann, 1984; Keresteš, 2002; Rushton i sur., 1986). Iz tablice 6 vidimo kako je nešto niža, no ipak značajna, korelacija između prosocijalnosti i indirektno agresivnosti. Ranija istraživanja agresivnosti uglavnom su razmatrala odnos direktno agresivnosti sa drugim varijablama te stoga nije sasvim jasno kakav bi trebao biti odnos između prosocijalnosti i socijalno manipulativnih ponašanja. Radi se o ponašanjima koja su u svojoj srži međusobno suprotna te su stoga u očekivanoj negativnoj povezanosti. No, ovdje je moguće razmotriti i pitanje motivacije. Pojedinci koji su altruistični (odnosno prosocijalno postupaju iz nesebičnih razloga) vjerojatno su rijetko indirektno agresivni, no pojedinci kojima je važno odobravanje okoline mogu iz tog istog razloga biti prosocijalni i preferirati indirektnu (okolini manje očitu) agresivnost.

Iz tablice 6 također uočavamo da su ukupna, direktna i indirektna agresivnost u visokim međusobnim korelacijama. Visoke korelacije među dvjema vrstama agresivnosti nalaze i drugi autori (Kaukiainen i sur., 1999; Milanović, 2004; Salmivalli i sur., 2000; Šikić, 2005) te su dobiveni rezultati u skladu s očekivanjima. Iz toga možemo zaključiti kako su direktno agresivna djeca ujedno sklonija i socijalno manipulativnim ponašanjima.

Spolne razlike u povezanosti empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja

Jedan od problema ovog rada je i utvrđivanje eventualnih razlika u povezanosti ispitivanih varijabli s obzirom na spol učenika. Pokazalo se da je korelacija između emocionalne empatije i prosocijalnosti značajno viša u uzorku dječaka. Takav rezultat suprotan je očekivanjima i ranijim nalazima (Raboteg-Šarić, 1995; Strayer i Roberts, 2004). Ipak, pregledom literature nailazimo na istraživanje (Roberts i Strayer, 1996) čije nalaze, dobivenom spolnom razlikom, potvrđujemo. Ovakvi rezultati sugeriraju da je veza između empatije i prosocijalnosti na neki način drugačija za dječake i djevojčice. Iako dječaci pokazuju nižu razinu empatije, na temelju ovih nalaza moguće je postaviti tezu da empatičnost ima snažniji efekt na dječake u smislu da ih potiče na prosocijalne postupke. Kao moguće objašnjenje utvrđene spolne razlike u povezanosti empatije i prosocijalnog ponašanja, Roberts i Strayer (1996) navode različita očekivanja koje društvo postavlja dječacima, odnosno djevojčicama. Socijalne norme zahtijevaju od djevojčica da budu prosocijalne, neovisno o tome osjećaju li empatiju. Uslijed takvih socijalnih pritisaka, uloga empatije kao motivatora prosocijalnog ponašanja se smanjuje. Nasuprot tome, dječaci slobodnije odlučuju hoće li ili ne nekome pomoći te u takvim okolnostima empatičnost pojedinca može imati veći utjecaj na ponašanje.

Također vidimo da, iako se statistički značajno ne razlikuju, korelacije između emocionalne empatije i ukupne agresivnosti, kao i emocionalne empatije i direktne agresivnosti, dostižu razinu značajnosti u uzorku dječaka, ali ne i u uzorku djevojčica (tablica 6).

Iz tablice 7 možemo vidjeti i da su korelacije između ukupne i indirektno agresivnosti te između direktne i indirektno agresivnosti značajno više kod djevojčica. Spolnu razliku u korelacijama između ukupne i indirektno agresivnosti možemo objasniti time što, kako je već navedeno, kod djevojčica indirektna agresivnost zauzima veći dio ukupne agresivnosti, nego što je to slučaj kod dječaka. U literaturi ne nailazimo na mnogo istraživanja koja su se bavila spolnom razlikom u povezanosti direktne i indirektno agresivnosti pa su nam i očekivanja nejasna. Crick i sur. (1997; prema Underwood, Galen i Paquette, 2001) nalaze da su korelacije između direktne i indirektno agresivnosti podjednake za uzorke dječaka i djevojčica, ali u predškolskoj dobi. Ovdje dobivena razlika nam sugerira da možda i ova koncepcija agresivnosti bolje

zahvaća i razlikuje agresivnost dječaka, dok agresivnost djevojčica još uvijek ostaje nedovoljno diferencirana.

Ovim radom pokušali smo odgovoriti na nekoliko pitanja o odnosu emocionalne empatije, prosocijalnosti te direktne i indirektno agresivnosti. Iako se relativno velik broj istraživanja bavio ovom tematikom, mnoga pitanja su još ostala neodgovorena. Rezultati ovog istraživanja uglavnom potvrđuju očekivanja, no također sugeriraju da je indirektna agresivnost još uvijek nedovoljno istraženo područje. Budući da je potvrđena negativna povezanost emocionalne empatije i prosocijalnosti s agresivnim ponašanjem, možemo očekivati da poticanje razvoja empatije i prosocijalnosti pomaže u suzbijanju agresivnosti. No, za razliku od direktne agresivnosti, socijalno manipulativna ponašanja nisu tako jasno povezana sa klasičnim korelatima agresivnosti poput empatije. No, svakako možemo reći da je potrebno razvijati svijest o postojanju indirektno agresivnosti i njenog učinka na žrtvu te tako povećati kritičnost prema takvom obliku ponašanja. Također, naši rezultati idu u prilog mišljenju kako je teza da su djevojčice indirektno agresivnije od dječaka donekle olako prihvaćena te da nam ni model direktne/indirektno agresivnosti ne omogućava potpuno razumijevanje ženske agresivnosti (Underwood i sur., 2001).

Ovo istraživanje ima i neke nedostatke. S obzirom da se radi o socijalno osjetljivom predmetu ispitivanja, nemogućnost ispitanika da ostanu anonimni dovodi u pitanje iskrenost pri odgovaranju. Učenici nisu mogli ostati anonimni iz razloga što su trebali jedni druge procjenjivati prema učestalosti prosocijalnog i agresivnog ponašanja, a u tu svrhu je korišten popis učenika. Također, kao mjera emocionalne empatije učenika su korištene samo samoprocjene, budući da se radi o varijabli koja se u velikoj mjeri očituje subjektivnim doživljajem te njene manifestacije nisu lako uočljive kod drugih ljudi. Stoga možemo očekivati da je dio ispitanika davao socijalno poželjne odgovore. Prikupljanje podataka u obliku velikog broja procjena ponašanja (kako je učinjeno za procjenu agresivnosti i prosocijalnosti) ima brojne prednosti nad samoprocjenama, no ipak je moguće npr. da učenici daju procjene na temelju prisutne «reputacije» učenika (a ne na temelju vlastitog opažanja) ili na temelju stereotipa o spolnim razlikama. Također, s obzirom da se radi o korelacijskom tipu istraživanja,

možemo zaključivati samo o povezanosti ispitivanih varijabli, ali ne i o uzročno-posljedičnim odnosima među njima.

U kontekstu ovog rada, postoji još cijeli niz pitanja na koja bi trebalo odgovoriti. Bilo bi zanimljivo provjeriti ima li empatičnost doista veći utjecaj na prosocijalno i druga, interpersonalno važna, ponašanja kod dječaka. Također, potrebno je dodatno ispitati odnos emocionalne empatije i indirektno agresivnosti te utvrditi koji su drugi važni korelati indirektno agresivnosti; koji su socijalni, kognitivni pa i fiziološki faktori u njenoj osnovi.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad ispituje zastupljenost emocionalne empatije, prosocijalnosti i različitih vrsta agresivnosti ovisno o spolu učenika te međusobnu povezanost navedenih varijabli. Provedeno istraživanje potvrdilo je većinu polaznih hipoteza. Utvrdili smo da djevojčice postižu više rezultate na skali emocionalne empatije, a od strane svojih vršnjaka su procijenjene i kao prosocijalnije te manje ukupno i direktno agresivne. Suprotno očekivanom, pokazalo se da su dječaci i djevojčice podjednako indirektno agresivni. Ipak, primjećujemo da su djevojčice nešto sklonije indirektno nego direktno agresivnom ponašanju, dok je kod dječaka obrnuto. Utvrdili smo značajnu pozitivnu povezanost između emocionalne empatije i prosocijalnosti. Negativna povezanost emocionalne empatije s ukupnom i direktnom agresivnošću se također pokazala značajnom u uzorku dječaka, dok korelacija emocionalne empatije i indirektno agresivnosti nije dostigla značajnost ni za jednu skupinu sudionika. Prosocijalnost je u značajnoj negativnoj povezanosti s ukupnom, direktnom i indirektnom agresivnošću, a između tri definirane varijable agresivnosti utvrđene su visoke pozitivne korelacije. Usporedbom povezanosti ispitivanih varijabli kod učenika različitog spola utvrdili smo da, suprotno očekivanjima, emocionalna empatija i prosocijalnost značajno više koreliraju kod dječaka, nego kod djevojčica. Osim toga, u uzorku djevojčica dobivene su značajno više korelacije između ukupne i indirektno agresivnosti te između direktne i indirektno agresivnosti.

LITERATURA:

- Batson, D.C., Fultz, J. & Schoenrade, P.A. (1987). Distress and empathy: Two qualitatively distinct vicarious emotions with different motivational consequences. *Journal of Personality*, 55, 19-39
- Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K.M.J. & Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends regarding direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 117-127
- Brajša, A. (1991). *Odnos između agresivnog i prosocijalnog ponašanja kod djece predškolske dobi*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Davis, M.H. & Franzoi, S.L. (1991). Stability and change in adolescent self-consciousness and empathy. *Journal of Research in Personality*, 25, 70-87
- Dragun, A. (2001). *Religiozna orijentacija, seksualnost i prosocijalnost*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Eagly, A.H. & Crowley, M. (1986). Gender and helping behavior: A meta-analytic review of the psychological literature. *Psychological Bulletin*, 100, 238-308
- Eisenberg, N. & Miller, P. (1987). The relation of empathy to prosocial and related behaviors. *Psychological Bulletin*, 101, 91-119
- Eron, L.D. & Huesmann, L.R. (1984). The relation of prosocial behavior to the development of aggression and psychopathology. *Aggressive Behavior*, 10, 201-211
- Kaukiainen, A., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K., Osterman, K., Salmivalli, C., Rothberg, S. & Ahlbom, A. (1999). The relationship between social intelligence, empathy, and three types of aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 81-89
- Keresteš, G. (2002). *Dječje agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu rata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lagerspetz, K., Bjorkqvist, K. & Peltonen, T. (1988). Is indirect aggression typical of females? Gender differences in aggressiveness in 11-to 12-year old children. *Aggressive Behavior*, 14, 403-414
- Loudin, J.L., Loukas, A. & Robinson, S. (2003). Relational aggression in college students: Examining the roles of social anxiety and empathy. *Aggressive Behavior*, 29, 430-439

- Maccoby, E.E. & Jacklin, C.N. (1980). Sex differences in aggression: A rejoinder and reprise. *Child Development*, 51, 964-980
- Mehrabian, A. (1997). Relations among personality scales of aggression, violence and empathy: Validation evidence bearing on the Risk of Eruptive Violence Scale. *Aggressive Behavior*, 23, 433-445
- Milanović, A. (2004). *Povezanost različitih vrsta agresivnosti i sociometrijskog statusa kod djece osnovnoškolske dobi*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Osterman, K., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K.M.J., Kaukiainen, A., Huesmann, L.R. & Fraczek, A. (1994). Peer and self-estimated aggression and victimization in 8-year-old children from five ethnic groups. *Aggressive Behavior*, 20, 411-428
- Osterman, K., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K.M.J., Kaukiainen, A., Landau, S.F., Fraczek, A. & Caprara, G.V. (1998). Cross-cultural evidence of female indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 24, 1-8
- Owens, L., Shute, R. & Slee, P. (2000a). «I'm in and you are out...»: Explanations for teenage girls' indirect aggression. *Psychology, Evolution & Gender*, 2, 19-46
- Owens, L., Shute, R. & Slee, P. (2000b). «Guess what I just heard!»: Indirect aggression among teenage girls in Australia. *Aggressive Behavior*, 26, 67-83
- Petz, B. (Ur.) (1992). *Psihologijski rječnik*. Zagreb: Prosvjeta.
- Petz, B. (1997). *Osnovne statističke metode za nematematičare*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Raboteg-Šarić, Z. (1993). *Empatija, moralno rasuđivanje i različiti oblici prosocijalnog ponašanja*. Disertacija. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Raboteg-Šarić, Z., Žužul, M. & Keresteš, G. (1994). War and children's aggressive and prosocial behavior. *European Journal of Personality*, 8, 201-212
- Raboteg-Šarić, Z. (1995). *Psihologija altruizma*. Zagreb: Alinea.
- Roberts, W. & Strayer, J. (1996). Empathy, emotional expressiveness and prosocial behavior. *Child Development*, 67, 449-470
- Rushton, J.P., Fulker, D.W., Neale, M.C., Nias, D.B. & Eysenck, H.J. (1986). Altruism and aggression: The heritability of individual differences. *The Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 1192-1198

- Salmivalli, C., Kaukiainen, A. & Lagerspetz, K. (2000). Aggression and sociometric status among peers: Do gender and type of aggression matter? *Scandinavian Journal of Psychology*, 41, 17-24
- Salmivalli, C. & Kaukiainen, A. (2004). Female aggression revisited: Variable and person centered approaches to studying gender differences in different types of aggression. *Aggressive Behavior*, 30, 158-163
- Strayer, J. & Roberts, W. (2004). Empathy and observed anger and aggression in five-year-olds. *Social Development*, 13, (1), 1-13
- Šikić, S. (2005). *Povezanost stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja kod djece osnovnoškolske dobi*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Toussaint, L. & Webb, J.R. (2005). Gender differences in the relationship between empathy and forgiveness. *The Journal of Social Psychology*, 145 (6), 673-685
- Underwood, M.K., Galen, B.R. & Paquette, J.A. (2001). Top ten challenges for understanding gender and aggression in children: Why can't we just get along? *Social Development*, 10 (2), 248-265
- Vasta, R., Haith, M.M. i Miller, S.A. (1998). *Dječja psihologija: Moderna znanost*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Vučina, T. (2002). *Povezanost različitih dimenzija empatije i altruističnog ponašanja kod adolescenata*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Zeldin, R.S., Small S.A. & Savin-Williams, R.C. (1982). Prosocial interactions in two mixed-sex adolescent groups. *Child Development*, 53, 1492-1498
- Žužul, M. (1989). *Agresivno ponašanje – Psiholgijska analiza*. Zagreb: Radna zajednica republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske.